

A könyveken és folyóiratokon kívül térképek, földrajzi atlaszok, leírások angolul és németül foglalnak helyet a hagyatékban.

A szerény magánkönyvtár jellege azt sugallja, hogy Csoma inkább a számára kedves könyveket, illetve a munkásságát bemutató könyveket és folyóiratokat részesítette előnyben, mintsem, hogy egy tudományos expedícióra gyűjtött valamiféle segédkönyvtárat. A gyűjtemény összetétele halványan arra is enged következtetni, hogy – és ezt más összefüggésben már megemlítettük – Csoma nagy útjának végső célja szeretett hazája Magyarország volt.

WOJTILLA GYULA

Thomas Ender felvidéki tájképei az MTA Könyvtárában és a világhálón. Csapodi Csaba negyed századon át vezette az MTA Könyvtárának Kézirattárát és Régi Könyvek Gyűjteményét. Meghatározó szerepe volt az állomány mai összetételének, szerkezetének, a feldolgozás korszerű módjának kialakításában. Amikor 2000 tavaszán hosszú idő után meglátogatta egykori munkahelyét, csodálkozva állapította meg, hogy majd minden asztalon ott a számítógép, és az akkor készült tévéinterjúban is elmondta, hogy mennyire megváltozott a világ. A Kézirattár valóban ismét új korszak küszöbén áll. Állományának egy speciális részét: a Waldstein-gyűjteményt, Thomas Ender akvarelljeit most dolgoztuk fel, és ezzel párhuzamosan a világhálón közzétettük a képeket és bibliográfiai adataikat, ismertető szövegeinkkel együtt. E munkáról és eredményéről számolunk be a jelen dolgozatban, melyet tisztelettel és szeretettel ajánlunk Csapodi Tanár Úrnak, köszönve őt 90. születésnapján.

Waldstein János gróf 1868-ban a Magyar Tudományos Akadémiának ajándékozta Thomas Ender osztrák tájképfestő 219 felvidéki és északkelet-magyarországi akvarelljét. Ezeket a képeket ma az MTA Könyvtárában, a Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményében őrzik. Feldolgozásukat és digitalizálásukat a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma millenniumi pályázatán elnyert támogatás tette lehetővé. A munka a magyar millenniumra és az MTA Könyvtára alapításának 175 éves jubileumára készült.

Az 1990-es években új információhordozó és továbbító közeg jelent meg, a dokumentumokat elektronikus úton feldolgozó és terjesztő világháló: a web. Ez mint multimédiás közeg alkalmas műtárgyak megjelenítésére. A képzőművészet is helyet kap a világhálón, általában kétféle jelleggel: művészettörténeti webhelyeken, valamint múzeumi és egyéb – általában virtuális – gyűjtemények formájában.¹

Az Ender-akvarellek kéziratári feldolgozásával egyidejűleg a digitalizált képeket és a képek adatait a világhálóra vittük. A múzeumok elektronikus kiállításaihoz hasonló webhelyet hoztunk létre, de itt nem alkalmi összeállításról, hanem egy adott gyűjtemény teljes és részletes bemutatásáról van szó. A Kézirattár állományából a Waldstein-gyűjtemény az első, amely ilyen módon a világhálón hozzáférhetővé válik.

A feldolgozás és a digitalizálás több célt is szolgál:

- a) Állományvédelmi szempontból az elektronikus tárolás és megjelenítés elkerülhetővé teszi, hogy kutatás céljából mindig az eredeti akvarelleket vegyék kézbe.
- b) A digitalizált képanyag forrásértékű, és így történelmi és helytörténeti kutatások összehasonlító anyagául szolgálhat.

¹ KRÉN Emil: *Képzőművészeti gyűjtemények a világhálón.* = Magyar Tudomány 1998. 2. sz. 239–253.

- c) Az érdeklődők, művészetet szeretők számára nem mindennapi érdekességet nyújthat a még szakemberek előtt is kevésbé ismert gyűjtemény teljes megtekintése.

Az akvarellek mestere Thomas Ender (1793–1875), korának ismert és népszerű osztrák tájképfestője. 1837-től 1851-ig, nyugdíjazásáig, a bécsi képzőművészeti akadémián a tájképfestészet professzora volt. Ender utazó festő volt, élete során csaknem háromtucatnyi tanulmányutat tett. Járt Brazíliában a Leopoldine főhercegnőt kísérő osztrák természettudományos expedíció tagjaként. Beutazta és lefestette a Habsburg Birodalom legszebb tájait. Művészetét értékelve kortársai természetábrázolásának pontosságát, rendkívüli megfigyelőképességét emelték ki.² Az általunk feldolgozott képeket Thomas Ender minden bizonnyal 1860–61-ben festette, mikor Heinrich fiát – aki vasútépítő mérnök volt – elkísérte a kassa–oderbergi vasút előkészítő munkálataihoz.

Thomas Ender észak-magyarországi utazásának részleteit illetően nem rendelkezünk adatokkal; az MTA Könyvtárában őrzött akvarelljeiről a szakirodalom egy része nem is vett tudomást. Mikor járt Ender a Felvidéken, egyszer vagy több alkalommal, ki támogatta, az ismerteken túl milyen kapcsolatai voltak? Mi az alapja a szakirodalom vagy egy-egy lexikon szűkszavú állításainak?³ Ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre válaszolni tudjunk, Ender irataiban, egykori felvidéki családi levéltárakban kellene kutatni. Ez meghaladta lehetőségeinket, és nem is lehetett célunk. Legtöbbit ez idő szerint maguk az akvarellek mondanak.

A Waldstein-gyűjteményt mostanáig sem kéziratári, sem művészettörténeti szempontból nem dolgozták fel. Az akvarellek egy része már szerepelt kiállításokon: a képek egy harmada 1922-ben a Szépművészeti Múzeum grafikai osztályának Magyar tájak című kiállításán, és néhány kép a Magyar Nemzeti Galéria 1991. évi Markó Károly-kiállításán.

Waldstein-Wartenberg János gróf (1809–1876) csehországi eredetű, honosított arisztokrata család sarja.⁴ Jogi és bölcsészettudományi doktorátust szerzett a pesti egyetemen. Azok közé a kevésbé módos arisztokrata ifjak közé tartozott, akik emelkedésüket a hivatalnoki pályán látták biztosítottnak, ezért állami szolgálatba állt és maradt 1849-ig. Ifjúként Széchenyi István köréhez tartozott, részt vett Széchenyi 1830. évi al-dunai és konstantinápolyi útján. Később politikailag eltávolodott Széchenyitől; az utolsó rendi országgyűlésen a Konzervatív Párt felsőtáblai táborában találjuk. Waldstein egyik aláírója volt az 1850. évi konzervatív emlékiratnak, amely az 1847-es alkotmányos állapothoz való visszatérésre kívánta rávenni I. Ferenc József császárt. Waldstein gróf életében a politika csak epizód volt. Az 1850-es években bekapcsolódott a gazdasági életbe, és fontos működési területévé vált a műpártolás. Maga is festegetett műkedvelőként; jól ismert Széchenyi Istvánt szeretettel fricskázó – még a reformkorban készült – két karikatúrája.

Waldstein János abból az alkalomból ajándékozta az Ender-akvarelleket az Akadémiának, hogy őt a tudós társaság 1868 márciusában igazgató tanácsának tagjává választotta. Az adományszólevél szerint az a meggyőződés vezette, hogy a képzőművészet lényegesen befolyásolja a közművelődést, előmozdítja a polgárosodást. A széprézék emelésén túl a geológiai jellegzetességekre is rá akarta irányítani a tudományos világ figyelmét. A gyűjteményt az Akadémia Könyvtárában állományában helyezték el, a Régészet Fol. 308 jelzet alatt; 1954 után állományvédelmi okokból az Akadémia Könyvtára Kéziratárába tették át, jelzete azóta: Ms 4409.

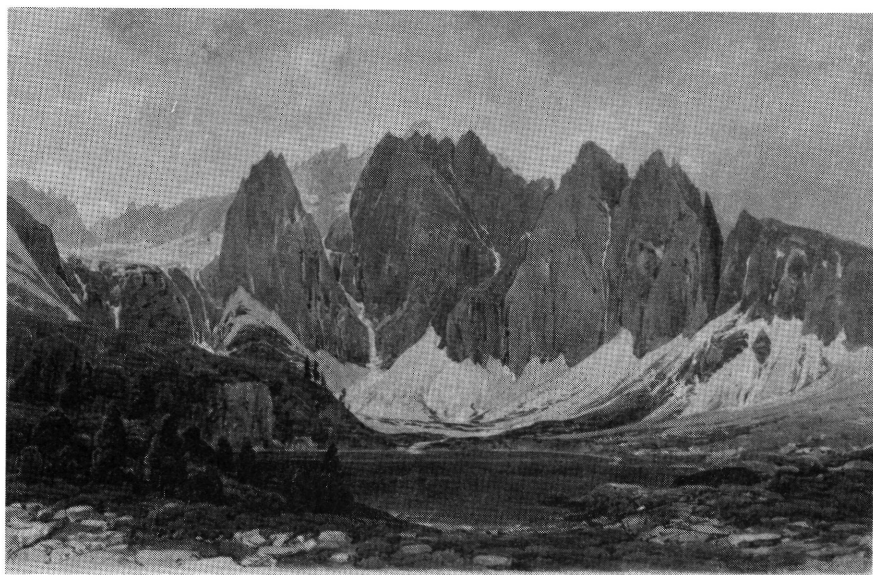
² Enderről: SZABÓ Júlia: Thomas Ender. (Kézirat). – MÜLLER, Fr.: *Die Künstler aller Zeiten und Völker...* [Neuestes Künstlerlexikon]. Bd. 1. Stuttgart, 1857. 570. – WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. 4. Th. Wien, 1858. 41–43.

³ KOSCHATZKY, Walter: *Thomas Ender (1793–1875). Kammermaler Erzherzog Johanns*. Graz, 1982. – *Művészeti lexikon*. Szerk. ÉBER László. Bp. 1935. – *Művészeti lexikon*. Bp. 1965.

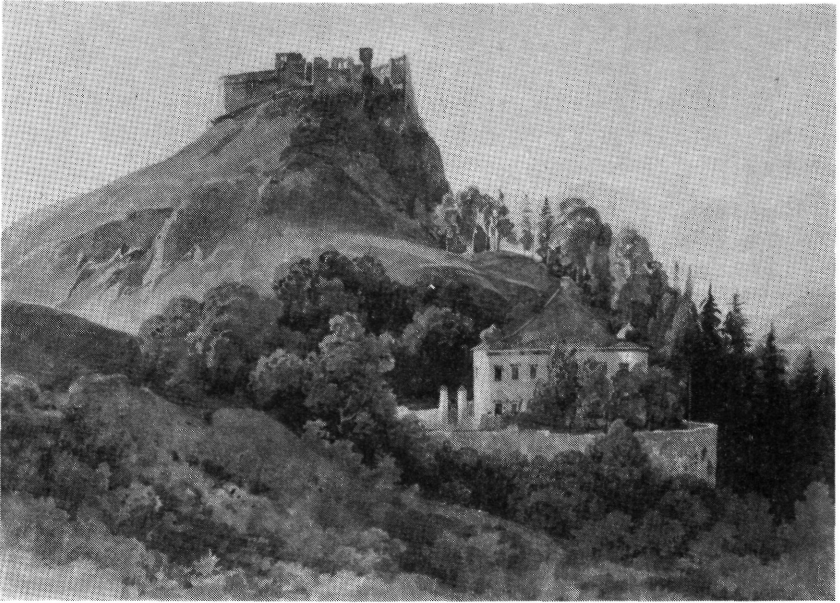
⁴ Waldstein Jánosról és a Waldstein-gyűjteményről: KÖRMENDY Kinga: A Waldstein-gyűjtemény. (Kézirat).

1. kép: Thomas Ender: Vágvár és a reneszánsz kastély.
Akvarell, 270 × 371 mm. MTAK Kézirattár, Ms 4409/40.

2. kép: Thomas Ender: A vágtapolcai Sina-kastély.
Akvarell, 301 × 486 mm. MTAK Kézirattár, Ms 4409/59.

3. kép: Thomas Ender: Szepesszombat főtere.
 Akvarell, 232 × 307 mm. MTAK Kézirattár, Ms 4409/124.

4. kép: Thomas Ender: A Javorinai Fekete-tó.
 Akvarell, 317 × 492 mm. MTAK Kézirattár, Ms 4409/157.

Ender az akvarell alsó szélére rendszerint felírta ceruzával a kép tárgyát németül, gyakran rövidítve, latin vagy ún. gót betűkkel. A kép alsó és felső szélén sokszor megnevezte a távolban látható falut, hegycsúcsot, mintegy tájolva is a képet, feljegyezte az uradalom tulajdonosának nevét. A magyar hely- és családneveket általában magyarosan írta (pl. Sztára, Gf Csáky), máskor hallás után próbálta leírni a számára idegen neveket (pl. „Bann Zizza” = Dolina Pańszczyca). A képek közül mindössze kettőt látott el szignójával. A lap verzóján 24 esetben van kép vagy többnyire vázlat. A különböző méretű képek csak felső szélüknél vannak rögzítve, felhajtható módon, egységes méretű (500×657 mm) hordozó kartonra montírozva, melynek jobb felső sarkában nyomtatva olvasható: Waldst. Gyűjt., alatta tintával a kép sorszáma 1-től 220-ig; a bal alsó sarokban ugyanazzal a kézzel, korabeli írással és nyelvezettel, a kép címe magyarul. A 220 lapot négy nagy mappában helyezték el, a bennük lévő képek címének jegyzékével. Ezeket és Waldstein gróf ajándékozólevelét is ugyanaz a kéz írta, mint a képek sorszámát és címét. A mappák felirata aranyozott betűkkel: Waldstein János gr. a M. T. Akademiának 1868.

Mindebből arra következtetünk, hogy a hordozó kartonok, a mappák és a magyar címek mind egyidejűleg készültek, bizonyára Waldstein megbízásából, amikor ő a gyűjteményt az Akadémiának ajándékozta. A magyar címeket olyan személy adhatta, aki a képek tárgyát, a helyszíneket illetően elég tájékozott volt, hiszen felirataikat többször kiegészítette, pontosította, néhány esetben azonban tévesen. Mi a képeknek új, kifejezőbb vagy helyesbített, a mai nyelvhasználatnak megfelelő magyar címeket adtunk. Méretüket, felirataikat a kiállítási katalógusokban elfogadott formában közöljük.

A képek mai kézirattári jelzete megfelel a hordozó kartonra írt sorszámoknak, Ms 4409/1-től Ms 4409/220-ig. A legtöbb esetben magán az akvarellen, bal vagy jobb alsó sarkában vagy a verzóján is, ceruzával írt sorszámot találunk, esetleg több különböző számot. Nehéz megállapítani, hogy melyek a festő kezétől származó, és melyek az esetleg később ráírt számok. A számsor hiányos, megszakad, ismétlődik. A képek valamikor összekeveredhettek, és a kartonra írt számok rendjében némelyikük az eredeti helyétől messze került.

Az ábrázolt tájak, hegycsúcsok, várak, kastélyok, városrészeket azonosításában a képek felirataira, korabeli leírásokra és ábrázolásokra, újabb útikönyvekre, hegymászó túrakönyvekre és turistatérképekre – és kis részben személyes emlékeinkre, tapasztalatainkra – támaszkodhattunk. Igyekeztünk a képek feliratait ellenőrizni, értelmezni, és a részben megcsontult feliratokat is megfejteni. Arra természetesen nem volt lehetőségünk, hogy a gyűjtemény feldolgozása és a világhálóra vitele céljából most ezeket a helyeket (újra) bejárjuk.

A képek digitalizálása és feldolgozása mellett a világhálón kalandozók, érdeklődők számára szeretnénk bemutatni az akvarelleken ábrázolt várromokat, épületeket, tájakat. Nem kis fejtörést okozott, hogy a képekhez milyen terjedelmű szócikkeket mellékeljünk. Végül úgy döntöttünk, hogy tömör, összefoglaló jellegű helytörténeti ismertetéseket adunk. Általában ismertnek vettük a nagy történelmi eseményeket, azokra csak a szükséges mértékben hivatkozunk. Feltételeztük, hogy az érdeklődők nem minden esetben olvassák el a magyarázó helytörténeti cikkeket, ezért a képekhez kapcsolt információkat két rétegben bocsátjuk rendelkezésre. Az első réteg bemutatja az ábrázolt tájat, épületet, és a kevésbé jelentős helyekről rövid történeti ismertetést ad. A második réteg tartalmazza a hosszabb lélegzetű helytörténeti leírásokat; ezek a leírások adott esetben több képhez is kapcsolhatók, mint például a Szepesség történetének ismertetése. A helytörténeti irodalom összegyűjtésében három alapvető bibliográfiára támaszkodtunk.⁵ Tudatosan zártuk le a

⁵ *Magyar történeti bibliográfia 1825–1867. I. Általános rész.* Szerk. I. TÓTH Zoltán. Bp. 1950. – *Magyarország helyismereti könyvészete 1527–1940.* Összeáll. BODOR Antal. Bp. 1944. – SZINNYEI József: *Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertórium. Történelem és segédtudományai. I. Bp. 1874. – Ua. II. 1. rész. Bp. 1885.*

helytörténeti ismertetéseket a 19. század második felénél, hogy az érdeklődő az ábrázolt városokat, épületeket nagyjából a korabeli állapotban ismerje meg, amikor Thomas Ender megfestette azokat. A szócikkekhez válogatott bibliográfiát mellékelünk, ezzel egyrészt a bővebb tájékozódást kívánjuk elősegíteni, másrészt az a meggyőződésünk, hogy a nyomtatott könyv információt hordozó szerepe és varázsa felülmúlhatatlan.

Indokoltnak láttuk – e vidékek történelmét és lakóit tekintve –, hogy a webhelyen minden ismertető és útbaigazító szöveg a magyaron kívül szlovák és német nyelven, valamint a világháló közös nyelvén, angolul is olvasható legyen. Az idegen nyelvű szövegekben egyrészt kevesebb történelmi részletet közlünk, másrészt néhány szóval tájékoztatást adunk a magyar olvasó számára jól ismert történelmi eseményekről és személyekről. Ennyiben tehát eltér egymástól a magyar és az idegen nyelvű szöveg.

A képeket az ábrázolt tájak földrajzi elhelyezkedése szerinti sorrendben mutatjuk be, mintha egy bizonyos útvonalon a nézővel – a virtuális képtár látogatójával – együtt magunk is bejárnánk ezeket a tájakat. A teljes útvonalat, amelyet négy térképen is követhetünk, ésszerűen kínáló 18 útszakaszra osztottuk oly módon, hogy egy-egy útszakaszra legalább 9 és legfeljebb 18 kép jut. A képzeletbeli utazás útvonala vázlatosan: a Vág mentén Galgóctól megyünk felfelé, kiterőket teszünk pl. a Fehér Kárpátokba és Árva várához, míg eljutunk Liptóújvárig (95 kép); a Garam völgyében Besztercebányától kelet felé a Bódvágig, onnan északra a Hernád völgyén, a Szepességen át a Dunajec áttöréséig (57 kép); a Magas-Tátra déli peremén, keleti felének völgyeiben és lengyel részein (37 kép); végül Eperjestől a Bodrog mellékvizei mentén Ungváron át Sárospatakra érkezőnk (30 kép). A képek így kialakított sorrendje tehát nem a jelzetek rendjét követi, viszont általában jobban megfelel az akvarellekre írt eredeti számozásnak. Azt természetesen nem állíthatjuk, hogy a képek földrajzi szempont szerinti rendezésével Thomas Ender eddig fel nem derített magyarországi útvonalát reprodukáltuk.

A világhálón a Waldstein-gyűjtemény bemutatását a következő részekre tagoltuk:

- útmutató a webhely részéről, használatáról;
- tanulmány Thomas Ender életéről, működéséről, Waldstein Jánosról, Ender felvidéki akvarelleiről;
- a képtár, benne a képek és kísérőszövegeik: a képek adatai, rövid leírása, az ábrázolt táj, város, vár ismertetése, története, bibliográfiai hivatkozásokkal;
- a keresőrendszer, mutatók;
- segédletek: térképek, földrajzi nevek jegyzéke, bibliográfia, rövidítések és jelek jegyzéke.

Vegyük most sorra ezeket a részeket és kapcsolódásukat. A webhely főlapján lehet választani a négy nyelv között: magyar, szlovák, német vagy angol, majd megjelenik a rövid bevezetés. Innen menü visz tovább a felsorolt részek valamelyikéhez. A rendszer fő részei általában bármelyik képernyőről közvetlenül is elérhetők.

A „Képtár”-ba lépve a látogató az akvarelleket és kísérőszövegeiket az ajánlott sorrendben járhatja végig. Először megjelenik a 18 útszakasz listája. Innen jutunk a kiválasztott útszakasz képeinek listájához, amely a képernyő bal sávját, mintegy a felét tölti be: egymás alatt a kis méretű képek, mellettük a kép sorszáma, címe, mérete és kéziratári jelzete. Ha innen egy képet kiválasztunk, a jobb oldalon megjelenik a kép nagyobb méretben, és vele a kép címe és többi adata, feliratai, a látvány rövid leírása, az ábrázolt táj, hegy, folyó, város, falu vagy vár ismertetése, története, és hozzá a bibliográfiai hivatkozások – az említett első réteg. Közben baloldalt látható marad a képek listája, amelyből egy másik képet választhatunk. Ez az elrendezés lehetővé teszi, hogy képeket – ugyan korlátozott méretben – össze tudjunk hasonlítani egymással.

Az adott képhez háromféle további információ csatlakozhat: 1. Bármely kép megtekinthető nagyobb felbontásban úgy, hogy kitéltse a teljes ablakot, és itt nagyítható, kicsinyíthető. 2. Meg-

jeleníthetjük, a teljes ablakban is, az akvarell verzóján esetleg ott lévő vázlatot. 3. A képeknek mintegy kétharmada esetében az ábrázolt tárgy ismertetése és története nem jelenik meg a képpel együtt, hanem a második rétegbe került, és külön kell azt behívni. A látogató így könnyebben választhat, hogy melyik képnél akar az adott témáról bővebben olvasni.

A képeket és kísérőszövegeket a megadottól eltérő sorrendben és csoportosításban is meg lehet tekinteni a kereső segítségével. A keresés alapja lehet: 1. a képhez rendelt valamilyen tulajdonság (deszkriptor); 2. a kép kísérőszövegében előforduló szó, szótörredék vagy szövegrész. A kereső feltételben ezek kombinációi is szerepelhetnek. A keresés eredményeképpen megjelenik a talált képek listája, amely ugyanúgy kezelhető, ahogyan fentebb leírtuk. A képek listája nem tárolható, újabb keresés után már csak az új lista hozzáférhető. Minden képhez rendeltünk egy-két tárgyszót (a kép fő témája, például hegy, folyó, vár), némelyik képhez személyt (a kastély tulajdonosa), és a keresési feltétel szűkítése céljából mindegyik képhez az útszakasz címét és a kép sorszámát. A tárgyszavak és a személyek sorába csak a képhez szorosan kapcsolódókat vettük fel. Ha további szempontok (például a művész szignója, az ábrázolt vár történetében szereplő személy) szerint akarunk a képekből válogatni, ezt a szöveges kereséssel tehetjük meg. Szót, szövegrészt vagy a képek címében, vagy teljes kísérőszövegükben kereshetünk.

A képekhez rendelt tárgyszavakkal, nevekkal segítjük a felhasználót, támpontot adunk a kereséshez. Olyan tárgyszavakat kell választani, amelyek alapján a képek célszerűen csoportosíthatók. A sok hasonló tárgyú kép miatt nehéz e követelménynek mindenben megfelelni; például túl sok képhez, melyek egy várost bizonyos távlatból ábrázolnak, nem találtunk jobb tárgyszót, mint „látkép”. Az is igaz, hogy egy ilyen kis méretű adathalmazban nem kell túlzottan kifinomult eszközöket alkalmazni a keresésre.

A földrajzi tájékozódást négy térkép és egy áttekintő térkép segíti. Összeállítottuk a fontosabb földrajzi nevek jegyzékét, amelyben a különböző nyelvű megfelelő nevek egymás mellé állítva közös betűrendben szerepelnek, például: Igló / Spišská Nová Ves / Zipser Neudorf az I, S és Z betűnél. A földrajzi helyek különböző nyelvű neveit a szövegben legalább az első előfordulásakor együtt megadtuk; a továbbiakban vagy az Ender korában szokásos nevet használtuk (a magyar és a német szövegben), vagy pedig a mai hivatalos nevet (a szlovák és az angol szövegben) – és a jövő mutatja majd meg, hogy az elsőért vagy a másodikért kapunk-e több kritikát. A mai hivatalos név található meg a térképeken és a lexikonokban, ugyanakkor sok közülük anakronisztikusan hat, ha a történelem előző évszázadairól írunk.

Thomas Enderről és a Waldstein-gyűjteményről a tanulmányt Szabó Júlia és Körmendy Kinga írta. Az akvarellekről digitalizálás céljára diaposzítívok készültek. A fényképfelvételeket Láng Klára készítette. Az adatokat és szövegeket MS Excel táblázatkezelővel és Word szövegszerkesztővel dolgoztuk fel. A webhely megtervezése és kivitelezése Krén Emil és Marx Dániel munkája. A kézirat lezárásakor a munka a fejlesztés és kipróbálás szakaszában tart, ezért a webcímet nem tudjuk közölni. A webhely elérhető az MTA Könyvtára honlapjáról, a <http://w3.mtak.hu> címről.

Azt reméljük, hogy a Waldstein-gyűjteménynek a világhálón olyan látogatói is lesznek, akik a képekben és az esetleg már ismert tájakban gyönyörködni akarnak, és érdeklődők, akik ismereteket és további irodalmat keresnek, továbbá olyan kutatók is, akik a képeket alaposabban tanulmányozzák. Előkerülhetnek Thomas Ender más, eddig ismeretlen felvidéki tájképei is, köztük az az egy kép is, amelyet a gyűjteménybe szántak, de hordozó kartonja és sorszáma eleve üresen maradt.